

Daniel Roche

A könyv mint fogyasztási cikk – gazdaság és olvasás között*

Nem vagyok könyvtörténész, de valamelyest ismerem a könyv történetét, ezért igen nagyra értékelem a lehetőséget, hogy szembesíthetem a társadalomtörténész és az ancien régime kultúrtörténészének szempontjait, választásait, sőt, előítéleteit és gyarlóságait a könyv, a nyomtatványok és az olvasás történéseinek megközelítésével.¹ S jómagam nem lévén a francia forradalom szakértője, különös öröm számomra, hogy részt vehetek a nyomtatványok szerepéről és recepciójáról, a forradalmi események kulturális gyökereiről, lefolyásuk politikai és társadalmi aspektusairól folytatott nemzetközi eszmecserében, ahol kísérletet tehetünk a forradalomból kisarjadó legfontosabb következmények értelmezésére, melyek mindmáig kultúránk alapjait képezik.²

KÖNYVTÖRTÉNET, TÁRSADALOMTÖRTÉNET, KULTÚRTÖRTÉNET

Célom tehát nem az lesz, hogy mérleget vonjak, hanem hogy megfelelő távlatokba helyezzem a saját értelmiségi nemzedékemet foglalkoztató problémákat és azok megoldási kísérleteit. A 19. században kialakult és a 20. században megszilárduló uralkodó hagyomány, melynek örökösei vagyunk, négy fő posztulátumon nyugszik. Az első elismeri a könyv által elindított változásoknak a történelem társadalmi szereplőire kifejtett jelentős hatását, és úgy véli, hogy az olvasás társadalmon belüli elterjedésének megismerése segíthet megérteni a politikának és a kultúrának a nyugati civilizációra sajátosan jellemző szimbiózisát. A második a felvilágosodásnak a forradalomban játszott kulcsszerepét hangsúlyozza, és annak kritikai tevékenységét egy teleologikus történelemvízió keretébe illeszti. A harmadik a nagy intellektuális fordulatokat és a fennálló rend elleni tiltakozás kibontakozását a politikai periodizáció hagyományos törésvonalalaival azonosítja: 1685 – az európai tudat válsága, 1715 – a haladó szellemű régenység, 1775 – a reformok kudarca, 1785–1789 – a forradalmat megelőző forrongások; e töréspontokhoz a kultúrtörténeti korszakolásnak, sőt, a kulturális termékek elemzési ritmusának is idomulnia kell. Végezetül a forradalom, amely

* A fordítás eredetije: Roche, Daniel 1995: *Le livre, un objet de consommation entre l'économie et la lecture*. In: Bödeker, Hans-Erich (éd.): *Histoire du livre. Nouvelles orientations*. Paris, IMEC-MSH, 225–240.

¹ Darnton 1971: 214–216.

² Chartier – Martin 1984; Chartier – Roche 1988: 93–106.

mindenekelőtt egy társadalmi renddel való politikai szakítás, magával vonja a mentalitás forradalmát, sőt – mert így is megfogalmazták – *kulturális forradalmat* is gerjeszt, de mindenképpen jelentős töréspontot jelent a kultúra előállításában és terjesztésében.

E posztulátumok Daniel Mornet-ra nyúlnak vissza,³ és 1933 óta mindmáig ihletően hatnak a politika-, társadalom-, eszme- és kultúrtörténet jeleseire. A módszertani váltások nem feltétlenül hozták magukkal a problematikák megváltozását. Mindenesetre 1960 és 1975 között három probléma körül kristályosodtak ki a kérdésfelvetések, s a következtetésekből apránként új látásmódok bontakoztak ki.

Elsőként a szociokulturális különbségek mérése került az érdeklődés középpontjába, ebből következően pedig a kutatás kérdései, miként azt Ernest Labrousse már 1960-tól szorgalmazta, arra irányultak, hogy *mit olvastak a polgárság, a nép és a nemesség köreiben*. E kérdések szükségszerűen vetették fel a politikai kultúrát közvetítő médiumok alaposabb megismerésének igényét. Ebből merítette lendületét a könyvtörténet iránti megújuló érdeklődés. A könyv előállítás, kiadása, terjesztése vált a kutatások és viták központi témájává, a könyvkiadás és -terjesztés mennyiségi mutatóira, szerveződési elveire, a könyvek befogadásának társadalmi módozataira voltak kíváncsiak. Az efféle ismeretek elmélyítésére mozgósító fenti lendület, amely a mai, fiatal nemzedék számára oly magától értetődő, más kérdésfelvetéseket is magával hozott: a *kik olvastak?* kérdéstől eljutottak a *hogyan olvastak?* kérdéséig, a *kinek volt módja olvasni?* felvetés pedig elvezetett a médium és az üzenet közötti kapcsolat elemzéséhez. A könyv, a nyomtatvány ettől fogva nem önmagában áll, megtalálja a helyét egy általános információs rendszerben, ahol a szóbeliség marad az uralkodó forma, a látás és a beszéd továbbra is elsődleges, és a kulturális változás immár nem olyan egyszerűen és evidensen átlátható, mint Daniel Mornet hipotézisei tükrében. *A tipográfiai ancien régime*⁴ csupán egyik aspektusa a kulturális cserefolyamatoknak.⁵

Hasonló módon kutatási problémává vált a felvilágosodás természete és a filozófia, különösen legradikálisabb irányzatainak gyakorlati ténykedése. A forradalom olvasatának egyik alapvetése továbbra is a felvilágosodás társadalmi bázisának azonosítása az archaikus politikai rendszer polgárságával és az arisztokráciával, ami ugyan köztudottan tartalmaz hermeneutikai részgizagságokat, ám mégsem feltétlenül szükségszerű és semmiképpen nem kielégítő értelmezés. A francia irodalomtörténészek – Georges Benrekassa, Jean-Marie Goulemot, Claude Labrosse, Michel Launay, Pierre Rétat – munkái a szövegek belvilágából kiindulva más körképet festettek a felvilágosodásról. Ráadásul tudjuk, hogy a királyság határait átlépve egyre nehezebb – és minél jobban távolodunk, annál bajosabb – olyan egységes mércét találni, amely szerint megítélhető a felvilágosodás és a forradalom. A 19. és 20. századi militáns történetírás által rekonstruált

³ Mornet 1933.

⁴ Chartier 1981.

⁵ Darnton 1982.

felvilágosodás-kép előfeltevése a monarchiával való szembehelyezkedés, holott az eltérő olvasatok azt mutatják, hogy e folyamatot nem lehet csupán a forradalom prizmájának fénytörésében vizsgálni. Ma már nem olvashatjuk úgy egy korszak forrongásait és átalakulásait, ahogy az egykori kortársak tették.

E szempontból a kvantitatív és a statisztikai módszer igen fontos szerepet játszott. Nem egészen helytálló a vád, miszerint e módszer leegyszerűsítő volna, és összekeverné a társadalmi helyzetet az intellektuális és ideológiai hovatarozással. A valóságban segített továbblendíteni a holtpontról egy vitát, és továbbra is hasznos lehet, ha hajlandóak vagyunk elfogadni, hogy létezhetnek másféle, kiegészítő megközelítések is. A kvantitatív szempont új kérdések sorát vetette fel, és semmi okunk elvitatni tőle, hogy ezeket az emberi produktumok összességére, így a kulturális tárgyakra is alkalmazni lehet. Egyedül azzal fontos tisztában lenni, milyen jellegűek ezek a kérdések, amiket feltenni enged, illetve hogy e módszer is, mint minden történelem-interpretáció, relatív. Kétségtelen előnye viszont, hogy más olvasatokra tanít azzal, hogy egyfajta rendszerezésre kényszerít, továbbá hogy lehetővé teszi az összehasonlítást egy rekonstruált – ezért részben jobban ismert – történelmi tárgyból kiindulva. Soha nem állította, hogy a könyveket nem kell olvasni is, ahogy egyesek hinni látszanak. Legfőbb érdeme éppen egy hatékonyabb olvasat elősegítése, azáltal, hogy egy tágabb öszképben helyezi el a könyveket, amelynek a töréspontjai, disszonanciái, különbségei problematizálásával azonnali képet ad mindarról, ami közelebb hozza vagy eltávolítja egymástól a társadalmi csoportokat, és megkülönbözteti az egyéneket. Az e szellemiség jegyében fogant munkák segítettek rákérdezni bizonyos, notóriusan elfogadott klasszifikációkra és szembeállításokra, mint újítás és hagyomány, szakítás és folytonosság, termelés és fogyasztás. Összefoglalva tehát, a számok segítségével hívásával jobban tudatosíthatjuk a szövegek státusát, faggathatjuk társadalmi elosztásukat és recepciójukat, azonosíthatjuk befogadási mezőiket. E módszer legfőbb erénye, hogy több kérdést vet fel, mint amennyit megoldani képes, a leegyszerűsítés helyett az összetettebb problémafelvetés felé mutatva. A statisztikai sorozatok megkonstruálása a neopozitivisták megközelítés ellenpólusát jelenti. Egy ilyen alapra építve ma már lehetőség nyílik másként szemügyre venni a forradalom kulturális gyökereit: maga a terminusváltás is – szellem helyett kultúra – a perspektíva kitágulását jelzi. Az új távlatokat megragadhatjuk a könyv és a nyomtatvány előállításának vizsgálata felől, hogy lássuk, miként járul hozzá a társadalmi és a politikai szféra új értelmezéséhez, másfelől a befogadás oldaláról, hogy felmérjük, milyen sajátos hatásokat vált ki a sajtótermékek elterjedése egy mélyen a szóbeliségben gyökerező társadalomban; végül pedig a folytonosságok, törések összehasonlításával a könyvszakma erőfeszítéseinek eredményeit egy új politikai kultúra építőelemeiként is értelmezhetjük. Mindehhez azonban le kell tudnunk mondani megszokott és kényelmes metaforáinkról, például hogy a gazdaság és a társadalom fölött, azoktól meghatározva, a mentalitás és a kultúra szférája a harmadik szint, vagy Michel Vovelle kifejezésével, *a pince és a padlás*

képzetéről,⁶ annak érdekében, hogy a kulturális gyakorlatokat kapcsolatok, cse-refolyamatok, időbeli egybeesések, párhuzamosságok, az akkulturáció terminusain keresztül képzeljük el.

A NYOMTATVÁNYOK ELŐÁLLÍTÁSA

A könyv a régi időkben sem járt és ma sem jár soha egyedül, sem a tipográfus műhelyében, sem a könyvkereskedő polcain, sem a házalóárus batyujában. A nyomdaipar széles spektrumú termékpalettát bocsát a piacra, amely heterogén és sokféle üzenet közvetítésére alkalmas: évkönyveket, újságokat, brosúrákat, szöveggel kísért vagy szöveg nélküli képeket, dalfüzeteket, játékkártyákat, különféle jegyeket, egyre bőségesebb bürokratikus papíríradatot. E termelést gazdasági logikák irányítják, melyek azonban nem feltétlenül vágnak egybe az elterjedés impulzusaival. A termelés és a kereslet között a kultúra fogyasztástörténetében mindig marad egy megvilágítandó *fekete folt*, melyet egyelőre egyetlen *marketing*elemzés sem tud megmagyarázni. Ismerjük a cenzúra pervertáló hatásait, illetve hogy az erkölcstelen könyvek elleni ítéletek tiltójegyzései mennyire nem térítették el a könyvkiadókat kiadásuktól. „Esedezve kérem, Uraim, csak egy aprócska ítéletet, amely felnégyelésre és máglyára kárhozzat templomaik lépcsője tövében!” – sóhajtott fel Diderot.⁷

A vizsgált korszakot, amely semmilyen számottevő technológiai változást nem hozott, a könyvtermés számbeli növekedése és diverzifikálódása jellemezte. A 17. és a 19. század között egyre több könyvet állítottak elő, de gyakorlatilag ugyanolyan nyomdászati módszerekkel, amelyek megközelítőleg 1000-1500-as példányszámokat tettek lehetővé. A házi használatra szánt mindennapi nyomtatványok és a számtalan, széles körben terjesztett kisnyomtatvány kétségtelesen jól magasabb példányszámokat is elért. Mai becsléseink alapján két kategóriában – a szigorúan vett könyvnyomtatás és a nyomtatott képek terén – is határozott kép körvonalazódik. Függetlenül attól, milyen forrásból dolgozunk – a *France littéraire* típusú bibliográfiákból, a közigazgatási nyilvántartások statisztikáiból vagy a könyvtárak állományának kutatásából –, a nagyközönség elé bocsátott könyvek száma látványosan nő: 1700 körül három-négyszáz, 1775 körül már közel ezer, 1789-ben legalább kétezer cím jelent meg; az ezt követő, egyelőre kevésbé ismert visszaesés alighanem a helyettesítő termékek – újságok, brosúrák, közlönyök, plakátok – erőteljes előretörésével magyarázható. Egyes vidéki nyomdászok, például Berger-Levrault sikere az élő bizonyíték rá.

Ami a szövegekkel kísért metszeteket illeti, a Bibliothèque nationale kisnyomtatványtárának állománya hasonló léptékű fellendülést tükröz: a 17. században évente tízezer, a 18. században mintegy negyvenezer metszetet nyomtat-

⁶ Vovelle 1982.

⁷ Diderot 1984 [1763]: 123–124.

tak, ami nyilvánvalóan óvatos becslés, hiszen nem számol a kis vidéki műhelyekkel. Összességében tehát a nyomdaipari termelés üteme látványosan felgyorsult, és lendületét alighanem semmi nem fékezte meg. Diderot pontosan érzékelt e lavinaszerű folyamatot: „Bármit tesznek, soha nem tudják megakadályozni, hogy a veszélyes, illetve veszélytelen művek iránti szükségleteink és a kereslet által igényelt példányszám közötti szint megállapodjon.”⁸

Ráadásul, de nem utolsó szempontként, a kereslet mind diverzifikáltabb termékválasztékot hívott életre. Külön ki kell emelni a kis formátumok felvirágzását, amelyek szélesebb körű hozzáférést és kényelmesebb használatot tettek lehetővé; a periodikák diadalútját, melyek eleinte a könyvek közvetítőiként szolgáltak, de később egyre inkább vitafórumokká és befolyásoló eszközökké váltak; s végül az írott szöveget a képpel kombináló képletek – a legkülönfélébb kézikönyvek, traktátumok, évkönyvek – előretörését. E tételekből állt össze a háló-árusok irodalmi kínálata. Ha tehát a könyvszakma szemszögéből tesszük mérlegre az évszázadot, a kereslet, a *szükséglet* látványos megugrását és a fogyasztás fokozott diverzifikálódását állapíthatjuk meg. Előállítók és fogyasztók között alapvető jelentőségű párbeszéd alakult ki, amelynek feltárása még a jövő feladata.

A mind nagyobb számban forgalomba kerülő különféle nyomtatványokat ténylegesen az ügyfélkörök igényei hívták életre, de egyúttal a kiadványtípusok és kiadók közötti, megtúrt játszmákat – az ellenőrzés és a szabadság *húzd meg, ereszd meg* játékát – is tükrözték. A piac ellenőrzése és a monopólium szempontjából egyértelműen minden Párizs egyeduralmának megerősítése felé mutatott. A kancellária 1666-ban, 1701-ben és 1777-ben végzett felmérései bizonyítják, hogy a könyvszakma colbertizmusa jól megfért a felvilágosodással, s ez utóbbi is idomult a colbertizmushoz. De a műhelyek földrajzi megoszlásából más is kiolvasható. Először is a jelentősebb központokban nagyobb mértékben csökkent a műhelyek száma, mint a kisvárosokban, vagyis a párizsi koncentráció annak kedvezett, hogy kevesebb műhely többet termeljen; az urbanizáció-népesség viszonylat tehát összetetten befolyásolja a termelés és a kereslet alakulását. Ugyanakkor mindenfajta kulturális térképen megjelenik az északi és déli országrész erőteljes szembenállása, az írástudás és a kulturális fogyasztás közötti összefüggés közvetett mutatójaként: a nyomdák könnyebben talpon tudtak maradni ott, ahol az olvasók növekvő populációja ösztökélte fejlődésüket – a kétnyelvűség és az oktatási rendszer hatása azonban tovább árnyalja a térbeli megoszlás sajátosságait. Végezetül a termelés elemzésének eredményeit igazolva a térképeken két nyomtatványtípus dominál: egyrészt a mindenütt jelen lévő hétköznapi *kisnyomtatványok* modellje, a közigazgatás, az egyház és az iskolák növekvő igényeivel összhangban – a forradalmi időszak végleg megszilárdítja e tendenciát –, másrészt a szórványosabbban a könyvek és újságok modellje, mint áru és mint szellemi kovász, és mint olyan spekulációk és harcok tárgya, ahol a vidék nehezen tud versenyre kelni Párizssal. A fővárosban a nagy nyomdászok, a hallgatólagos

⁸ Diderot 1984 [1763]: 124.

engedélyek és privilégiumok birtokosai, a szerzői körökkel szoros kapcsolatban állva és azonnali felvevőközönségük előnyeit élvezve saját érdekeik szerint alakítják a változások folyamatait – akár újító, akár konzervatív célokat szolgálnak, tevékenységükkel és döntéseikkel új fogyasztási szokásokat gerjesztenek.

Az Államtanács 1777-es rendelete,⁹ mely elvileg a vidéki nyomdák és a párizsi műhelyek közötti egyensúly visszaállítását célozta, túlságosan későn jött, hogy a kialakult szokásokat megváltoztassa, ez utóbbiak azonban nyilván vidéken és Párizsban is folyamatosan változtak, a növekvő – nemcsak a legális, de egyúttal az illegális – nyomtatványpiac nyújtotta lehetőségeknek köszönhetően. Az utóbbi tevékenység elsősorban illegális utánnyomásaival a sikeres művek másolása és terjesztése iránti igényt szolgálta ki. A vidéki könyvkereskedő, nyomdász, könyvkiadó gazdasági önvédelmi stratégiája volt ez Párizssal szemben, s egyúttal a külföldi francia nyelvű kiadók esélye, hogy megvessék lábukat a francia piacon. Az ellenőrzés nehézségei kedveztek nekik: „Állítsanak fel hadseregnyi katonát, Uraim, a határok mentén, fegyverezzék fel őket bajonettel, hogy visszaverjék a veszélyes könyvek támadásait, ezek a könyvek – engedtessek meg a kifejezés – a lábuk közt átsurranva vagy a fejük fölött átrepülve, de így vagy úgy el fognak jutni hozzánk.”¹⁰ Diderot pontosan érzékeli a kereslet növekvő nyomását, amely veszélyezteti a párizsi könyvkereskedők privilégiumát, melynek – ne feledjük – ő maga is szószólója.

E mechanizmusokat ma már jól ismerjük, hála Robert Darnton munkásságának.¹¹ A nagy számban elterjedő illegális vagy tiltott könyvek egyre több – főleg városi – olvasóhoz jutottak el. E forgalom Amszterdam, Bouillon, Liège, Maastricht, Köln és természetesen Neuchâtel, Genf és Avignon nyomdászainak aktivitásából táplálkozott. Az olcsóbban dolgozó és értékesítő, sikerkönyvek kalózkiadásaiból élő könyvkalóz hálózat a műkedvelő teológiaolvasóktól a filozófiai irányzatok követőiiig mindenkit kiszolgálva hozzájárult az olvasók körének kitágításához, s egyúttal hétköznapiabb – kevésbé ritka és kevésbé szakrális – tárgyává tette a könyvet. Ehhez adódott hozzá, mintegy ráadásaként, a könyvek tartalma által kifejtett hatás. A kalózkiadók, a kapitalista kaland mintapéldányai tökéletesen alkalmazkodtak a privilégiumok agyafúrt világához: Panckoucke* a tipikus példa rá. A két hálózat között több-kevesebb összefonódás is volt, s ne feledjük, hogy a kritikai tartalmakat hordozó művek, röpiratok és pamflettek tömeges megjelenése és felgyorsult elterjedése a szokások és erkölcsök változását is felpörgették. A cenzúra és a felügyelet vajmi keveset tehetett ez ellen.

Nem szokás eléggé hangsúlyozni, hogyan omlott össze ekkoriban a cenzúra gépezete. E gépezet az egész században éberem őrködött, de mivel a könyvműhelyek gazdasági érdekeinek védelmét és a három legfőbb tabu – a király, Isten és

⁹ Brancolini – Bouyssi 1970.

¹⁰ Diderot 1984 [1763]: 115.

¹¹ Darnton 1979.

* Charles-Joseph Panckoucke (1736–1798), francia író, könyvárús és kora egyik legbefolyásosabb kiadója. (A szerk.)

az erkölcs – által határolt jó öreg ideológiát egyszerre kellett kiszolgáltatnia, mindig is megelégedett az engedékenységgel és a szigor váltogatásával. Haragja amúgy mindig is keményebben sújtotta a nyomdaipar ártalmatlan kishalait, mint a nagyban utazó könyvkereskedőket és az akadémiákat. Az ancien régime adminisztrációja e téren kiváló alkalmazkodóképességről tanúságot téve képes volt igazi kontroll nélkül kézben tartani a dolgokat, tágítva a kereskedők játéktérét, és amennyire csak lehetett, fékezve a kalóztevékenységeket. Tolerancia és keménység alkalomszerűen váltakozva jellemezte, a hivatalnokokra nehezedő aktuális nyomástól függően, akik – az adminisztrációk története főszabályának megfelelően – semmi mást nem akartak, csak békében adminisztrálni. Nem lehetetlen, hogy a belföldi és külföldi veszélyes nyomtatványok inváziójától ostromolt, iránytűt vesztett cenzorok és rendőrök végül már semmi mást nem akartak, csak minél jobban tompítani tevékenységük visszhangját, amely végső soron a felforgató művek malmára hajtotta a vizet.¹² A forradalmat megelőző húsz-harminc év az elbizonytalanodás jegyében telt. A század folyamán egyre erősödő fogyasztási étvágy végül felülkerekedett.

A nyomtatott művek választékának rekonstruálásából arra következtethetünk, hogy a legális és tiltott kategória határai soha nem voltak állandóak. Könyven át lehetett csúszni egyikből a másikba: sok könyv járt így, de ugyanez az út visszafelé is járható volt, és számos könyvkiadó találta meg a számításait a tegnapi még tiltott művek terjesztésében, minden különösebb kellemetlenség nélkül. Mindez nagyban megnehezíti a tematikai változások értelmezését.

A hivatalos és nem hivatalos, legális és törvénytelen művek termésében egy adat hamar szembeütik, a lelkekben zajló mélyreható változások jeleként: ez pedig a vallásos könyvek, s velük együtt a vallásos képek hanyatlása. A 17. és a 18. század között a nyomtatványok elvilágiasodtak Franciaországban: 1700 körül a vallásos könyvek aránya még 50%, 1780 körül már csak 10% körül volt. Ugyanakkor három aspektust sem a hivatalos nyilvántartások, sem a helyi nyomtatványtermékek elemzése nem tisztázott kellőképpen. Az első példányszám és a művek számának viszonya, ami az 1777 utáni, immár a vidéki műhelyeket is magukban foglaló jegyzékek elemzése kapcsán merül fel, ahol a vallásos szellem erőteljesen tartja magát – ne feledjük: 400 könyv 50%-a 200, 2000 könyv 10%-a szintén 200 könyvcímet jelent. Vagyis ha a vallásos élet kalauza, az *Ange conducteur*¹³ és a forradalom kirobbanása között nincs is közvetlen összefüggés, a könyv példányszámaiból következtetéseket vonhatunk le az előállítás és a fogyasztás terén zajló átalakulásokra. Ezek után adja magát a második kérdés: milyen vallásos irodalomról beszélhetünk? A szegmenset áttekintve nagyjából elmondható, hogy a tridenti zsinat szellemiségének szinte változatlan továbbélését tapasztaljuk, miközben a jéghegy csúcsán felbukkan a felvilágosodás diskurzusával átítatott apologetikus irodalom – de mélyreható tanulmányok és főleg

¹² Roche 1989.

¹³ Diaz 1973; Cedronio – Diaz – Russo 1977.

kvantitatív elemzések hiányában ennél többet nem jelenthetünk ki. Márpedig a lényeg, ahogy Bernard Groethuysen megsejtette, valahol a szóbeli és írott szféra – a prédikáció és az olvasmány – között van. A vallásos szellem egy egész olyan irányzatot termelt ki, amely a külső fegyelem és a belső vallásosság között egy pragmatikusabb, mozgékonyabb, individualistább gondolkodás serkentésével járult hozzá a kollektív vallásos érzület átalakulásához.

A harmadik probléma tanulmányozására is érdemes volna hangsúlyt fektetni. Mindkét könyves szférában a vallásos irodalom visszaszorulásának fő haszonélvezője kétségkívül a tudományok és művészetek kategóriája. Miközben az ember, a társadalom és a természet újfajta viszonya olvasható ki belőle, mindenütt feltörőben van és a sajtóban maximális hírverés övezi, e szellemi termés a maga heterogén mivoltában kiemelten alkalmas annak vizsgálatára, milyen sokféle módon terjed és talál befogadókra egy végtelenen diverzifikált kínálat. Az illegális könyvterjesztés szférája e szempontból inkább tovább bonyolítja a képet, semmint hogy egyszerűsítene. Az 1678 és 1776 közötti francia hivatalos repertóriumok tanúsága szerint a tiltott könyvtermésben egészen 1750–1760-ig a vallásos művek domináltak; ezt követően itt is ugyanaz a fordulat olvasható ki, mint a könyvkereskedők eladási jegyzékeiben. A Neuchâtel-i Tipográfiai Társaság 300-500 címe és a periférikus nyomtatványtermés 1770 és 1789 között ékesen tanúsítják a nagy példányszámban terjesztett világi publikációk felülkerekedését. E jelenségben a célközönség kicserélődése helyett inkább egy új termék piacódító diadalútját kell látnunk. Nőttön nőtt a botrányos tartalmak iránti érdeklődés, régióról régióra terjedtek a többségükben kritikus és szatirikus, politikai és pornográf jellegű könyvek. Ezen új termékek hatását fontos volna alaposan felmérni, még ha a recept nem is teljesen új keletű, hiszen a politikai pornográfia már a felvilágosodás századának hajnalán is virágzott. Az általuk diktált mutációk megértése még hátravan, új kutatási távlatokat nyitva egyrészt az olvasók szociológiája, másrészt az „olvasási és cselekvési módozatok” területén. E termés leltárjából kiolvashatjuk az előállítás és a fogyasztás modelljeit. A hivatalos, félhivatalos és illegális piacok egymásba hatolása, a növekvő piac által válságba taszított ellenőrző apparátus egyformán a kereslet erejét tükrözi. E jelenséget kell jobban megértenünk, felmérve szerepét az új közszellem kialakulásában, ahol az olvasmányok és maguk az olvasók a változások meghatározó tényezőivé válnak.

AZ ELŐÁLLÍTÁSTÓL A FOGYASZTÁSIG

D'Alembert már 1766-ban világosan látta a problémát: „Szeretném tudni, milyen kárt okozhat egy könyv, amelynek száz tallér az ára. Egy húsz fólió formátumú kötet soha nem fog forradalmat kiváltani: sokkal több a félnivaló a kis-méretű, hordozható könyvecskéktől.” A könyv és az olvasás közötti viszony megértésére irányuló kutatások három irányból indultak el: az első a potenciális olvasók számának és a fogyasztóközönségre jellemző olvasási hagyományoknak

a felmérése; a második a könyvolvasás értelmezése az olvasáshoz való hozzáférés egyéb módozataihoz képest; a harmadik pedig az egyéni és a kollektív befogadás vizsgálata. Az írni-olvasni tudás a regionális kontrasztok és a nemi egyenlőtlenség ellenére kétségbevonhatatlanul fejlődésnek indult, lehetővé téve a nyomtatványokkal való szélesebb körű érintkezést, és – a szükségletek, illetve szokások függvényében – adott esetben különböző olvasási hagyományok gyakorlását.

Az első ilyen hagyomány az analfabéták olvasása. Paradoxnak tűnhet a kifejezés egy olyan közeg esetében, amely ennyire kiszolgáltatott az írni-olvasni tudók – mesterek, haszonbérlok, háztulajdonosok, adószedők és hivatalnokok, főpapok és plébánosok, földesurak – zsarnokságának. E csoportok életében, ahol az olvasást és az írást az alacsony életszínvonal miatt nem sajátíthatták el, kényszerűségből városban és falun egyaránt a szóbeliség a meghatározó. A földművesek többsége és egy egész városiasodott migráns tömeg számára ez jelenti a mindennapi valóságot. Ezek az emberek mégsem maradnak idegenek az olvasás világtól. Minden bizalmatlanságuk ellenére olykor alá kell írniuk, amit eléjük tesznek, és egyre inkább rákényszerülnek a számolásra – ma már tudjuk, ez tanult képesség –, valamit kezdeniük kell az adóhivatal, a rendőrség, az egyház papírjaival. Nem egészen beavatatlanok, de nem is egészen tehetetlenek: megvannak a maguk passzív – olykor aktív – ellenállási stratégiáik, amiket magából az életből, annak apró ravaszágaiból és praktikáiból, illetve a szóbeliségben átörökített hagyományokból merítenek, egy mesélő vagy olvasó közvetítésével, aki tudását a helyi vallásos legendáriumok és az örök és állandóan megújuló népszerű irodalomból meríti. Ez utóbbi, nem teljesen alávetett, de belül nem is teljesen szabad réteg szintjén vívja meg csatáit az iskola és az egyház – az állam és a gazdag pártfogók kétértelmű szerepvállalásával – a szellem keményebb megbéklyozásáért, illetve felszabadításáért. Az eredmény gyakran csak a közösség elhagyásával és a városba költözéssel válik mérhetővé. A könyv ezeknek az embereknek a szemében már-már mágikus eszköz és tulajdon – ritka, nem megszokott, de soha nem ismeretlen objektum.

Az olvasások első rétege fölött egy köztes kulturális tér következik, mellyel az előbbi sokféle kapcsolatot tart fenn, és ahová vissza lehet esni, illetve ahonnan ki lehet törni. A városok és falvak olvasni, írni, számolni tudó csoportjai alkotják a könyvkiadók és a vándorárusok végfogyasztói körét. Műhelytulajdonosok, városi kereskedők, mesteremberek és özvegyeik, feleségeik, fiaik, lányaik, árendások, gazdák, dézsmaszedők, vállalkozófélék – mindezen csoportoknál már erőteljesen jelentkezik az olvasás mindennapos igénye. Mindenkinek tudnia kell ellenőrizni egy bérleti szerződést, egy megrendelést, elolvasni vagy megírni egy levelet, egy ajánlatot, egy elszámolást. Az olvasás bizonyára fárasztó feladat, az írás nehéz művelet számukra, de számításaikban ritkán tévednek. E kezdetleges szellemi eszköztár némi változást hoz társasági kultúrájukba is. Egyik felük a vidéki közéletben vesz részt, a másikat befolyásolják a városi felvilágosodás begyűrűző hatásai, egyszerre terjesztve a fogyasztás és a kulturálódás igényét. A könyv jelen van e rétegeknél, gyakran elszigetelten, néha vallási és praktikus könyvek vézna

gyűjteményei formájában, ahol az Újtestamentum és az üzleti könyv emblematikus helyen díszel. E szinten a – persze többnyire vallásos – kép marad az akkulturáció legfőbb jelzése. De e vidéki és városi *jónépek* körében is mutatkoznak már a változás jelei. Párizsban Jacques-Louis Ménétra, valamint a Le Mans közelében fekvő Fontaine városkában Louis Simon önéletrajzuk¹⁴ megírásával bizonyítják, milyen hatást képes kifejteni az olvasás, és hogyan tud az elemi önmegfigyelési késztetés révén a spontán íráshoz vezetni. Ez az erjedési folyamat nyitja meg a városok, de akár a falvak és írástudóik előtt is a politikai mozgósítás és cselekvés lehetőségét.

A felettük elhelyezkedő, de még mindig folytonosság nélküli réteg – a sikeres kereskedő, az iparos-kereskedő, a nagyvállalkozó – számára a szám és a betű alapszükséglet. Kultúrája számos tényezőtől függ, melyek között döntő szerepet játszik az iskolai horizont, de még inkább az üzleti tevékenység jellege, a monetáris absztrakcióban való részvétel, és végül a gazdaságpolitikai rálátás. Hosszú ideig néhány előrenyomtatott számlakönyv, egy jóféle aritmetikai segédlet, néhány átváltási táblázat tökéletesen megtette. E szükségletek mellett, melyeket döntő részben fedezni tudott a helyi könyvkereskedő, a kereskedelmi levelezés minden esetben mindennapos szükség. Egyes helyi bírák, számos orvos, birtokos vagy bérlő olvasási gyakorlatai ugyancsak megmaradnak e szinten, eltekintve a szakmai körülményektől, a vallási szokásoktól, a vidéki városok mérsékelt társadalmi életének szükségleteitől, ahol az olvasás és az írás ritkán jut intenzív szerephez. Itt zajlanak ugyanakkor a legjelentősebb átalakulások: a könyvolvasási szokások tanulmányozása a 17. és a 18. században az akkulturációs folyamat felgyorsulását jelzi. E folyamatnak megvan a centruma és a perifériája: a magban a szakmai érdeklődés diverzifikálódik, elmélyültebb tájékozódásra ösztönözve az embereket, helyet csinálva a *Dictionnaire de Savary* és az úti beszámolók számára, míg a periférián a társasági élet és a szabadidő informálisabb olvasási gyakorlatok megjelenését eredményezi, ahol a szentimentális irodalom, a színdarabok és a regény dominál, az egzotizmus és az érzékenység értékeit juttatva érvényre. Erről tanúskodik jelképesen a bordeaux-i múzeum könyvtárának katalógusa. A politika sokféle aspektus kapcsán szűrődik be e térbe, a költészettől a reformokat követelő újságcikkig, a színdarabtól a filantróp értekezésig. Összességében az olvasás itt nem annyira a helyi elit ideológiai beállítottságára utal, mint inkább arra, ahogy mobilizálja őket a körülményekkel szemben. Az eszmék ütköztetése csak közvetve kapcsolódik az olvasáshoz.

Végül a piramis csúcán a tanult emberek és – írogató vagy író – értelmiségiek állnak, akik latin és francia tudásuk birtokában magabiztos és biztos közös-

¹⁴ Az üvegeslegény Ménétra 1764 és 1802 között írt önéletrajza a korabeli hétköznapi emberek kulturális-társadalmi világának különleges dokumentuma, amit Daniel Roche adott ki: *Journal de ma vie: édition critique du journal de Jacques-Louis Ménétra, compagnon vitrier au XVIIIe siècle*. Paris, 1982. Ehhez hasonlóan különleges forrásértéke van Louis Simon (1741–1820) falusi szövő önéletrajzának is. Lásd Anne Fillon: *Louis Simon, villageois de l'ancienne France*. Rennes, 1996. (A szerk.)

séget alkotnak a középiskola, illetve az egyetem tisztítótüzében felvértezve. Itt bontakoznak ki a tudás és a hatalom társadalmi játéka, itt toborozzák a könyvkereskedők törzsvásárlóikat és törzsolvasóikat szakmák és ízlés alapján: 1650 körül hatvanezer, 1789 körül mintegy ötvenezer középiskolai diák – utóbbihoz már hozzáadódnak a különféle új típusú intézmények hallgatói – alkotja a pedánsok és értelmiségiek bázisát. Közülük 12–15 ezren jutnak el az egyetemekre. Összességében a rendszeres olvasók tömegét valahova a két határszám – az írni-olvasni tudók és a tanult emberek száma – közé, azaz 40% és kevesebb mint 1% közé kell tennünk. E szembeötlő kontrasztban keresendő a rendszeres olvasás presztízsének fő forrása. Mindezek kapcsán azonban számolni kell négy árnyaló tényezővel.

Először is a nyomtatványok és a könyvek forgatása nem csak az írni-olvasni tudáshoz és a könyv birtoklásához kapcsolódik. Az alkalmi olvasó fogyasztási szokásaiban is léteznek fokozatok, hisz a maga sokféle módján, több vagy kevesebb intenzitással és kitartással mindenki keresi az olvasásban az írott szó és a jelek megfejtését, az információt, a kikapcsolódást, a játék és a művészet egy formáját. Másodsorban a könyvhöz és az olvasáshoz való hozzájutás a többségnél az életkörülmények megváltozását jelenti, ahogy az írás is elsősorban egy döntés. A megszokott kikapcsolódási formák és egyéb fogyasztási szokások versenyre kelnek az olvasással; a könyvek mindennapos forgatásához az individualizáció felé mutató kollektív átalakulás szükséges. Az olvasás – más fogyasztási szokásokhoz, például a ruházkodáshoz hasonlóan – hozzájárult a modern individualizmus kialakulásához és az egyén azon hajlamához, hogy azonosuljon vagy távolságot tartson bizonyos közösségektől, és – ahogy Georg Simmel kimutatta – felmerüljön benne a szabadság és az egyenlőség igénye.

Harmadsorban alapvető volna újraírni az olvasáspedagógia történetét, amely az olvasási szokások kulcsát jelenti: Rousseau a lényegre mutatott rá, amikor az individualizáció két alapfogalmának egységét hangsúlyozta: „Émile alig tizenkét évesen tudta, mi az a könyv.” Az olvasás titkos terület, amelyet akkor kell megnyitni, amikor a kisgyermek elhagyta az elemi iskolát – egy keveseknek fenntartott, exkluzív bánásmód kifejeződése. Végül pedig nem szabad megelégedni a *társadalmi helyzet és vagyon* diktálta egyedi alakzatokról. Minden kutató egyetért abban, hogy ezek határozzák meg a birtokolt könyvek számát, ugyanakkor általános törvényszerűség nélkül. E tényezőkből szövődik a lehetőségek hálója az igények és szükségletek, valamint a kulturális étvágy köré. Tudjuk, hogy a ranglétrán végighaladva minden lépcsőfokhoz társulnak bizonyos állandók, melyek a családok, társadalmi miliók, kulturális csoportok sajátos olvasási hagyományaival alkotnak képletet. A szegény ember, az agglegény, az eladósorban lévő lány, az özvegy egy szem könyve általában kegyes, áhítatos olvasmány. A párizsi kereskedő, iparos vagy a nyugat-francia városok polgárainak szerény gyűjteménye már erőteljesebb kreatív kapacitást mutat: nem is annyira a mennyiség a fontos itt, hanem az érdekességek felbukkanási mintázatai. A saját könyvtár szintjére való eljutás már felhalmozást és öröklést feltételez, és a nemesi, taláros és egyházi rend

esetében egyaránt a különféle olvasmányok együttéléséről, a kulturális értékek összefonódásáról tanúskodik.

Mindemellett, s talán mindezek fölött a 18. század a könyv használatának módozatai terén hozta a legmélyebbre ható és leggyorsabb változást. A városi környezetben – de a vidéki környezetet sem hagyva érintetlenül – mind jobban elterjednek a könyv birtoklása nélküli olvasási alkalmak. E változás a városi létet jellemző szellemi pezsgésből, körforgásból, mobilitásból fakadt. Legfőbb alakzatai a migráció, a piacok, vásárok és a színelőadások: e közegekben és helyeken a könyvek és nyomtatványok óhatatlanul felbukkannak. A világ effajta kinyílásában a sajtó és az emberi találékonyosság négy vívmánya játszott főszerepet: a plakátok és hirdetések, melyek egy komplex információs hálózatba illeszkedtek; a széles körben terjesztett alkalmi kiadványok mellett árusított dalok és szövegek, képekkel kísért versek, aktuális hírek, a zarándoklatokra, ünnepekre gyűjteménybe összeszedett vagy darabonként árult búcsús énekek, a viccek és tréfás anekdoták; a cégek, melyek a szöveget és a képet összekapcsolva egyúttal az utca látványát is szervezték; illetve az utcanevek és házsámok, melyek mindenkire fix percepciót kényszerítettek ott, ahol addig a rendetlenség volt az úr. Mindezen olvasási módozatok legfőbb jellemzője, hogy mindenki előtt nyitva álltak, és hogy egyszerre tettek rendet, biztosították a szabadságot és hatékonyságot, amely a városi közösség megfelelő működéséhez szükséges. Az egyént pedig olyan tudáshoz segítették hozzá, amely nélkülözhetetlen ahhoz, hogy szabadabban lélegezhessen. A nyomtatványok olvasása és az absztrakt tájékoztatási folyamatok tehát egy lendülettel vették be a városi komplexumot. Egyúttal az egyéniség felszabadításához is hozzájárultak, erősítve az egyéni létezés és a kollektív kultúra közötti kapcsolódási pontokat. A jövő kutatásainak ezért elsősorban a köztes kategóriákat – szolgákat, alkalmazottakat, egyszerű ügynököket, katonákat – és kulturális szerepüket kellene célba venniük. Ezek helyzetüknél fogva olyan kereszteződési pontokban éltek, ahol a domináns kulturális értékek konkrét értelmet nyernek, hiszen az örökölt és szerzett tudást a mobilitás szolgálatába kellett állítaniuk, és mert bizonyos normákat elvittek magukkal a társadalmi tér egyik pontjától a másikig.

Ez egyúttal alighanem azt is jelenti, hogy a hangsúlyt az olvasás kollektív alakzataira kell helyezni, hiszen ezekben összefonódnak az egyéni függetlenség, illetve az egyéni különbözőségek kollektív kidolgozásának törekvései. Az olvasás többé nem azonos a könyv birtoklásával, és nem csak individualizált aktus; s egyúttal a plurális olvasatok nyomán differenciált lehetőségeket nyit meg, lehetővé téve az átmenetet egy ritka és többnyire egyetlen könyv birtoklásához kötődő gesztusból az extenzív és változatosabb szokások felé, gyakrabban teremtve közvetett alkalmat az olvasással való familiaritásra, vagy pedig a közvetlen terjesztést dinamizálva és bővítve ki. A műhely és a bolt, a vallásos gyülekezet, az ünneplő rokonok, a kabaré vagy épp a színház viszik a prímet e csefolyamat: a nem olvasók és a rendszeresen olvasók közötti információcsere helyszínei között. Itt keringenek a tudományos kutatások látóköréből több-

nyire kieső – alkalmi, olcsó, esztétikai érték nélküli – művek, melyeket a bevett kánonok nemigen méltatnak figyelemre. Szakmai segédkönyvek, kézikönyvek, mérési és mértékegység-segédletek, ima- és zsoltárkönyvek, játékos segédeszközök, színdarabok és dalok nyomtatott szövegei forognak e körökben. A két erőteljes pólus, egyfelől a hit és a vallás, másfelől a munka és a kikapcsolódás példaszerű kapcsolati értéket tulajdonítanak nekik, és olyan közös személyiségformáló erőt hoznak létre, amely számos egyéni vívmány megosztásán alapul. A házaló könyvárusok által házhoz vitt könyvecskéknek, a minden kézben megforduló különféle nyomtatványoknak csak minimális mértékben tulajdonítható dekulturációs szerep a szegények körében: a hozzáférés éppen ellenkezőleg felszabadítja az egyént, és előkészíti a terepet más olvasmányok számára. A nyomtatványok elterjedésének folyamata mindenütt felkavarja az állóvizet. A nyomtatvány nem ritka kincs többé, hanem váltópénz és vágyott objektum, az olvasás fogyasztási aktussá válik, vidéken ugyan egyelőre ritkán, de a városban már tömegesen is; e tömeghatás vezet az értékeesebb olvasmányok elvonult, komoly olvasásával való kitűnési vágy megjelenéséhez. A nyomtatványok és könyvek körforgása nem mossa el az olvasók sokféleségét, mint ahogy nem elégszik meg a vallás és az erkölcs fegyelmének terjesztésével sem. Új szokásokat gerjesztő fogyasztási gesztusként hozzájárul a szellem kitöréséhez elszigeteltségéből.

Akárcsak a nyomtatványhoz való közvetlenebb hozzáférés. Utóbbi kölcsönadás, adomány, lopás útján is terjedhet, megkerülve a piac törvényeit. De követheti a kereskedelem útjait is, a házaló árusok hajszalérhálózatától a könyvkereskedő és vásárlói között a városban kialakuló rendszeres ügyfélkapcsolatig. Ezekhez a csatornákhöz régi és új intézmények kapcsolódnak, a nyomtatványokat és az olvasást mobilizáló kitüntetett helyek. A boltok mellett megjelenik a fizetős kölcsönzés és olvasókabinetszerűség, amely az olvasnivalók gyors forgásával biztosítja a megfelelő profitot. A társasági és közösségi élet gyakorlataira épülnek rá az olvasókörök és irodalmi társaságok. A nyomtatvány, a hírlap, a könyv, a különféle periodikák, a brosúra, a pamflet, az ismeretterjesztő kiadvány tartalmát itt frissiben megvitathatják mindazok, akik meg tudják fizetni a tagsági díjat. Nem volna érdektelen nyomon követni, hogyan sokasodtak ezek az intézmények az akadémiai szerveződések túl laza szövésű hálójának hézagaiban, illetve ahol a kereskedelem és a kultúra az akadémiai eliteken túlmutató egyéb fórumokért kiáltott. Az olvasás többé nem magánéleti alakzat, hanem a kulturálódáshoz kellő háttérrel bíró miliók szociális kohéziójának eszköze. Végül a közkönyvtárakkal megjelenik a felhalmozott kultúrkincs kollektív hozzáféréseinek tradíciója, egyes vallásos vagy laikus elitek és előljárók polgári gesztusa nyomán, akik egyfajta kollektív mecénatúra keretében, a város fejlődésének szolgálata jegyében nyitják meg és patronálják az intézményeket. Ezzel elérkezünk az olvasási gyakorlatok kulturális és társadalmi határaihoz. E határokat az olvasók számának megugrása, a nyomtatványok hatalmas sikerei nyomán keletkező új eszközök és intézmények találékonysága és rugalmassága jelöli ki. A közvetítő olvasás és az

interiorizált, magányos olvasás közötti – a valóságban és az ábrázolásokban is megjelenő – ellentét, az olvasás által közvetített haladás víziója és a negatív utópia közötti antagonizmus jól mutatják e folyamat kulturális tétjeit.¹⁵ De egyúttal magukat a – főként a nagyvárosokban kialakuló – modern élet technikáit és alapelveit is megtalálhatjuk benne: az intellektualizmus térhódítását, a kibővülő piac és termelés nyomán kialakuló absztraktabb cserefolyamatokat, az egyén és a közösség, illetve – a fokozott fogyasztással együtt – a lét és a látszat között fel-támadó feszültségeket.

OLVASÁS, BESZÉD, ÍRÁS

Mindezek tükrében a nyomtatványok által elősegített politikai akkulturáció új olvasatának lehetőségei nyílnak meg.¹⁶ A jelenség intenzíven részt vesz annak a közéleti térnek a kiépülésében, ahol – kanti fordulattal élve – az ész szabad gyakorlására összegyűlnek mindazok, akik egyenlőnek tekintik magukat, és kritikus érdeklődéssel fordulnak a társadalom és az állam ügyei felé. A társasági élet és az olvasás kölcsönösen megerősítik egymást, nemcsak a könyvet és az újságot, de az írás nem nyomtatott formáit – emlékiratot, levelezést – is mozgósítva. Ez az 1789 előestéjén megszorodó összejövetele formák: szalonok, kávéházak, olvasókörök, irodalmi társaságok, múzeumi és líceumi gyűlések, szabadkőműves páholyok, párizsi és vidéki akadémiák közös vonása. A többé-kevésbé intellektuális gyülekezési gyakorlatokban – ahol (legalábbis elvi síkon) minden esetben elismerik a résztvevők társadalmi származásától független egyenlőségét – keveredik az olvasás és a beszélgetés, a vita és a beszámoló, de a nyomtatvány mindenütt referencia lesz a kritikus ész számára a közviták előtt addig tiltott területeken. A nyomtatvány és az írás különféle formáiban táplálja a közvéleményt, és működtet egy olyan világot, ahol szövegeket állítanak elő, amely az írás és az olvasás gyakorlására ösztönöz. Az akadémiai pályázatok jelensége döntő hatással bírt e tekintetben. Előbb vitákat és levelezést generált, majd a sajtó útján publicitást kapott, amiből megszülettek a kézírásos pályaművek, melyek elolvasásuk után újabb vitákat, bizottsági meghallgatásokat, közgyűlés előtt tartott beszámolókat, szavazásokat vontak magukkal: ezek eredményét ismét közzétették, akár csak a nyertes és nyeretlen pályaműveket is sűrítmenyként, egészen vagy szintézis formájában. A század folyamán egész Európában dívó gyakorlat számos olyan vitázási szokást kristályosított ki, amelyet az új politikai kultúra is magáévá tett. Az alaphangot Párizs adta meg, de folyamatos párbeszédben a vidékkel, amelyből jól kiolvasható, hogyan alakultak ki a nyomtatványok új használati módjának referenciái. A kibontakozó forradalom a zárt és elszigetelt körök e kollektív gyakorlatait, ahol a felvilágosodás eszméit a hatalom vigyázó szeme előtt, abszt-

¹⁵ Chartier 1987.

¹⁶ Roche 1985, a kutatási eredmények szintézise.

rakt elgondolások ütköztetése keretében vitatták meg, a konkrét megütközés területére helyezte át. Az állam szerepének kulturális meghatározásához kapcsolódó mozgalmától – amely a túlzó radikalizmustól a mérsékelt reformizmuson át a felvilágosult konzervativizmusig a felvilágosodás összes lehetséges olvasatának teret adott, és ahol a szórakoztatás, az oktatás és a cselekvés egyformán a hírnév és elismertség perspektíváját szolgálta –, egy olyan politikai szociabilitáshoz érkezünk el, amely valódi olvasói és felhasználói közösséget alakít ki, akik elfogadják a vita elvét és az eszmecsere lehetőségét.

Két jelenség nagyban hozzájárult ezen alapvető átalakuláshoz. Az első értelmiségi nemzedéki kérdésként is értelmezhető, és jó kiindulási pont lenne az új értelmiségi csoportok tanulmányozásához, akik a bővülő oktatási rendszerből kerültek ki, és egy új technikai és politikai kompetencia nevében szerették volna hallatni hangjukat; miután jó részük kívül rekedt a tudós intézmények kapuin, ha teljesen nem is idegenedett el e világtól, élő bizonyítéka lett annak – s ennek pontosan tudatában is volt –, hogy az ancien régime képtelen volt integrálni mindazokat, akiknek kulturális felemelkedését elősegítette. Másodrészt az események alakulása megmutatta az alapvető szakadást, és nyilvánvalóvá tette a közszféra megosztottságát, melynek intézményei a tisztítótűz után szétszakadnak, és végül hiteltelenné válnak. A politikai egyesülési láz országos szinten az egész felépítményt átformálta, a klubok és népgyűlések hálózatába nagy zajjal betörték a kulturális életből addig kizárt csoportok képviselői. Még hátravan a kérdés vizsgálata, hogyan mozgósították az eszmecsereket tápláló nyomtatott anyagokat e körökben, és főként mik voltak a gyakorlati megvalósítás mikéntjei. Ez az egyik olyan kutatási irány, ahol konkrétan tetten érhetőek volnának a forradalom előtt és alatt zajló kulturális átalakulás társadalmi megnyilvánulási formái.

Egy másik lehetséges út a politikai szövegek olvasóihoz való visszatérés lehetne, különös tekintettel azon csoportokra, amelyek előszeretettel hallatták maguk is a hangjukat: az önéletrajzírókhoz, börtönükben emlékirataikat író vádlottakhoz, a *Bastille legyőzői*hez, a seregben szolgáló katonákhoz.¹⁷ E szövegek feldolgozása először is segítene feltárni az explicit utalásokat, melyekkel egyik csoport sem fukarkodik, és ezekből rekonstruálni a nyomtatványok terjedésének útjait. De egyúttal sokat elárulnának a nyomtatott kultúrához kapcsolódó bevett gesztusokról, olvasási és memorizálási szokásokról, a szövegek újrafelhasználásáról és átalakulásairól is. Mindazok számára, akik a múltban nem jutottak hozzá az önkifejezés eszközeihez, a változások lehetőségeket és ösztönzést jelentenek. Az újonnan szóhoz jutó szereplők segíthetnek megérteni a különféle eszközök között kialakuló kapcsolatokat, a nyomtatott szöveg erejét a különböző olvasási formák viszonyrendszerében.

„A forradalmat a könyveknek köszönhetjük” – kiáltott fel Marie-Joseph Chénier a Nemzeti (volt Királyi) Könyvtár jövőjéről folytatott vita során. Ma megvan

¹⁷ Lásd referátumok és viták a *Beschleunigung und Mutation von Akkulturationsprozessen – anhand autobiographischer Quellen* című 6. fejezetben: Koselleck – Reichardt (Hrsg.) 1988: 319–418.

a lehetőségünk, hogy alaposabban megértsük e folyamat mibenlétét, melynek már maguk a forradalom szereplői és tanúi is tudatában voltak. A gazdasági és társadalmi magyarázatok dominanciája korábban mintha meglazította volna az események és az eszmék közötti, hagyományosan szoros kapcsolatot. Újabban e kapcsolat ismét kirajzolódik, anélkül, hogy le kellene mondanunk mindazon dimenziókról, melyek a gazdaság és a társadalom egészét átfogják. A nyomtatványok piaca és fogyasztása pontosan olyan területek, ahol közelebb férkőzhetünk a kulturális átalakulások lényegéhez, egyszerre engedve rálátást az egyéni és a kollektív szféra mechanizmusaira. Alighanem érdemes volna alaposabban megvizsgálni, milyen fogadtatása volt az általuk gerjesztett vagy kielégített szükségleteknek, az ancien régime-től a forradalomig, vagyis röviden, hogyan alakult a megszorított számú nyomtatványhoz kapcsolódó tevékenységek és műveletek láncolata az alkotó képzelet és az anyagi megvalósulás között.

Fordította: *Bárdos Miklós*

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Brancolini, Julien – Bouyssy, Marie-Thérèse 1970: La vie provinciale du livre à la fin de l'Ancien Régime. In: Brancolini, Julien – Bouyssy, Marie-Thérèse (éd.): *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle II*. Paris, 3–38.
- Cedronio, Marina – Diaz, Furio – Russo, Carla 1977: *Storiografia francese di ieri et di oggi*. Napoli.
- Chartier, Roger 1981: L'Ancien Régime typographique: réflexions sur quelques travaux récents. *Annales ESC* (36.) 2. 191–209.
- Chartier, Roger – Martin, Henry-Jean 1984: *Histoire de l'édition française 2. Le livre triomphant, 1660–1830*. Paris.
- Chartier, Roger 1987: *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*. Paris.
- Chartier, Roger – Roche, Daniel 1989: Le livre et le journal. In: Chartier, Roger – Roche, Daniel (éd.): *Livre et presse, véhicules des idées*. Transactions of the Seventh International Congress on the Enlightenment, Budapest, 26. July – 2. August 1987. Oxford, 93–106.
- Darnton, Robert 1971: Reading, Writing and Publishing in 18th Century France. A Case Study in the Sociology of Literature. *Daedalus* (100.) 1. 214–256.
- Darnton, Robert 1979: *The Business of Enlightenment, a Publishing History of the Encyclopédie, 1775–1800*. Cambridge.
- Darnton, Robert 1982: What Is the History of Books? *Daedalus* (111.) 3. 65–85.
- Diaz, Furio 1973: *Per una storia illuministica*. Napoli.
- Diderot, Denis 1984 [1763]: *Lettre sur le commerce de la librairie*. Paris.
- Koselleck, Reinhart – Reichardt, Rolf (Hrsg.) 1988: *Die Französische Revolution als Bruch des gesellschaftlichen Bewußtseins*. Vorlagen und Diskussionen der internationalen Arbeitstagung am Zentrum für interdisziplinäre Forschung der Universität Bielefeld, 28. Mai – 1. Juni 1985. München.
- Mornet, Daniel 1933: *Les origines intellectuelles de la Révolution française*. Paris.
- Roche, Daniel 1985: *Les Français et l'Ancien Régime. 2. Sociétés et culture*. Paris.
- Roche, Daniel 1989: Censure, police et industrie éditoriale en France de l'Ancien Régime à la Révolution. In: Darnton, Robert – Roche, Daniel (eds.): *Print and Revolution*. New York.
- Vovelle, Michel 1982: *De la cave au grenier, un itinéraire en Provence de l'histoire sociale à l'histoire des mentalités*. Paris.